

Farkas Péter

MIÉRT TÁNCOL ÚJRA A SZAKADÉK SZÉLÉN A VILÁGGAZDASÁG?

1. Vajon miért gyengült el a konjunktúra másfél évvel a kilábalás megindulása után? Elég magyarázatot ad-e egyes dél-európai országok fizetési nehézsége által okozott bizonytalanság, vagy talán e fizetési nehézségek mögött is mélyebb okok vannak? Meggyőződésünk szerint ez utóbbi kérdést állító módba lehet átalakítani. A lassulást és az esetleges újabb visszaesés rémét (a lehetséges W-alakú recesszió lehetőségét) meghatározott és körülírható alapvető világgazdasági folyamatok magyarázzák.

1.1. A gazdasági válságok feladata mindenkor az volt, hogy leírja, megsemmisítse a jó konjunktúra idején túlfelhalmozott, gazdaságosan nem visszaforgatható, megfelelő profitot nem hozó tőkéket (termelési egységeket, árutömeget, likvid tőkét). A kétezres évek nagy válsága ugyan a második világháború utáni legnagyobb megrázkódtatást hozta a világgazdaságban, de (eddig!) mégsem töltötte be teljesen azt a feladatot, a schumpeteri kifejezéssel élve nem teljesítette azt a „teremtő pusztítást”, amely a felesleges tőkék sok veszteséggel járó leradírozását jelentette volna. Az alapvető feszültségek, aránytalanságok nem oldódtak meg, legfeljebb egyes területeken átmenetileg kissé enyhültek.

1.2. A válság ellenére ugyanis lényegében megmaradt az a hatalmas pénzügyi buborék, amely a neoliberais modell évtizedei alatt felhalmozódott. Arról manapság végképp keveset beszélnek, hogy megmaradtak jelentős reálgazdasági termelő túlkapacitások is! És kissé enyhült mértékben megmaradtak a világgazdaság jelentős strukturális feszültségei is. Mindezekről tényeket közlünk a továbbiakban.

2. Először a nemzetközi tőkeáramlások négy fontos mutatószámát vizsgáljuk: a bankközi nemzetközi pénzforgalmat, az adósságpapírok állományát, a derivatív (OTC) eszközök világpiacon nagyságrendjét és a közvetlen (FDI) beruházásokat. E négy mutatószám alapján megállapítható, hogy a nemzetközi pénzügyi áramlások eszközállománya – a korábbi világgazdasági válságok vagy akár csak lassulási időszakokhoz képest is – igen stabilnak bizonyult, forgalma pedig növekedett.

2.1. Ami a bankok nemzetközi fizetési pozícióját illeti, a teljes nemzetközi követelésállományuk a válság éveiben alig csökkent: 2008 végén 35 billió, 2010 végén 34 billió dollárt tett ki, ami háromszázalékos csökkenés. E visszaesés harmada az árfolyamváltozásokkal volt kapcsolatos, tehát valójában csak két százalékkal csökkent a bankok nemzetközi üzleti követelésállománya.

2.2. A nemzetközi adósságkötvények állománya ugyanakkor jelentősen növekedett, hiszen az államok hirtelen fokozott mértékben eladósodtak, állampapírokat bocsátottak ki bankmentő és gazdaságösztönző csomagjaik finanszírozására. 2008 decemberében 23,8 billió dollár, 2011 márciusában 29,0 billió dollár volt a BIS által számon tartott adósságkötvény-tömeg, ami 21,8 százalékos növekedést jelent.

2.3. Ami a spekulációs, származékos, tőzsdén kívüli kereskedésbe kerülő (OTC) eszközöket¹ illeti, azok nyilvántartott állománya lényegében azonos szinten maradt: 2008 decemberében

¹ Valutaügyletek, kamatügyletek, részvényhez kötött ügyletek, árupiachoz kötött ügyletek és hitelbiztosítási (CDS) ellenügyletek.

598 billió dollár volt, 2010 végén pedig 601 billió dollár, a növekedés 0,5 százalékos. Ugyanakkor ezen spekulációs eszközök piacának forgalma (az eszközök forgási sebessége) tovább gyorsult a válság éveiben. A valutapiaci és a derivatív piacokon naponta megforduló összeg nagysága 2007-ben mintegy 3,3 billió dollárt tett ki, 2010-ben 4,0 billió dollárt. Ez azt jelenti, hogy 2010-ben már 15 naponta fordult meg a világ teljes bruttó hazai termékének megfelelő összeg a spekulációs (OTC) piacokon!

2.4. A válság során a közvetlen külföldi befektetések (FDI) – a dolgok természeténél fogva, a termelés csökkenésének körülményei között – erősen visszaestek. 2007-ben 2,2 billió dollárt tettek ki, 2009-re 1,2 billióra zuhantak, majd 2010-ben 1,35 billió dollárra nőttek. Ez a 2007. évi kiugró szinttől 40 százalékkal elmarad, de a 2005. és a 2006. évit 10-20 százalékkal meghaladta.

3. Két olyan szférája van a világgazdaságnak, ahol az értékvesztés elég jelentős volt.

3.1. A tőzsdeindexek 2007 és 2009 márciusa között (hazai pénznemben kifejezve) mintegy ötven százalékkal zuhantak, nagyjából ugyanolyan mértékben, mint a 2000–2002-es, a jelenleginél sokkal enyhébb világgazdasági válság két évében. A fordulat után az indexek gyorsan emelkedtek: 2011 márciusára az amerikai S+P 500 index elérte a válság előtti szintjének közel 90 százalékát, az európai DJ Euro összetett index a 70 százalékát, a nagyobb gazdasági nehézségekkel küzdő japán Topix azonban az ötvenszázalékos szinten stagnált. 2011 elejétől elbizonytalanodtak a tőzsdék, majd májusban és júniusban hullámoztak, inkább csökkentek a tőzsdeindexek fő mutatói, július végén pedig egyértelműen esni kezdtek.

3.2. A fejlett országokban csökkentek az eszközárak az ingatlanpiacokon, 2007–2008-hoz képest 2011 első hónapjaiig átlagosan mintegy 20 százalékkal.

4. Felmerül a kérdés, hogy hova fektethették a befektetők a tőzsdékről és az ingatlanpiacokról kimentett – gyakran leértékelődött, de azért jelentős – felszabaduló eszközeiket? Először arról, hogy mely gazdasági szférákba nem kerülhettek ezek az eszközök (legalábbis tömegesen).

4.1. Egy biztos, a visszaeső, majd konszolidálódó termelésbe és szolgáltatási szektorba még alig áramlott tőke. A beruházások még nem lendültek fel, sőt az utóbbi félévben a beruházók elbizonytalanodtak, a beruházási ráták újra csökkentek.

4.2. Nem kerültek a felszabaduló eszközök a bankokba sem, mivel a bizonytalanságok miatt igen alacsonyak a kamatok. A fejlett országok bankjai és pénzügyi intézményei által kihelyezett hitelállomány a csökkenés után 2010 elejétől nagyjából stagnált, majd 2011 elején – különösen az Egyesült Államokban – újra csökkenni kezdett. A feltörekvő országokban azonban a hitelállomány gyorsan nőtt: 2011 márciusában 10-35 százalékkal volt magasabb, mint egy évvel korábban, tükrözve és elősegítve a félperifériák gyors gazdasági fellendülését.

4.3. A beruházások és a bankok hitelállományának csökkenése több térségben, országban már 2010 utolsó negyedében megkezdődött. Ez jól mutatja, hogy a világgazdaság 2011 közepén bekövetkezett zavarai – beleértve az ipari termelés és a külkereskedelmi forgalom ütemének lassulását, sok elemző állításával ellentétesen – nem egyszerűen a piaci hangulat romlása miatt következett be.

5. A tőzsdéken, az ingatlanpiacon és részben a termelő tevékenységekben felszabadult eszközök megítélésünk szerint főleg két területen találtak befektetési lehetőséget.

5.1. A „szabad” eszközök egyrészt nyilván hozzájárultak a nemzetközi pénzügyi áramlások fentebb tárgyalt magas szintjének fenntartásához: a valutaügyletek, a derivatív piacok és az adósságpiacok (elsősorban a hirtelen felduzzadó állami adósságpapírok) felé fordultak.

5.2.1. Ezen túlmenően a kereslet megnövekedett a fizikai mivoltukban is értékes nyerstermékek és az értékek értéke, az arany, továbbá a nagyon drága műkincsek iránt. Ez nem minősíthető másként mint egyszerű vagyonmentésnek a válság körülményei között. Az arany és a mezőgazdasági eredetű ipari nyersanyagok ára egy rövid visszaesést követően már 2008 vé-

gén, a többi nyerstermék ára 2009 elején kezdett emelkedni, annak ellenére, hogy a növekedési válság még a mélypontja előtt volt. (Pontosabban már ennél korábban is abnormális volt a nyerstermék-piac: 2006 eleje és 2008 közepe között a különböző nyers árucsoportok árindexe 2-2,5 szeresére emelkedett. Ne felejtjük el, az ingatlanpiacok kipukkadása már akkor megkezdődött, s az ott felszabaduló tőke befektetési lehetőségek után kutatott és talált a nyerstermékekben!)

5.2.2. Nyilván a nyerstermékek áremelkedésében közrejátszott a feltörekvő országok növekvő kereslete és egyes időszakokban az időjárás szélsőségsége – önmagában ezek a tényezők azonban nem elégségesek e durva, a gazdaságtörténetben példátlan ártendenciák magyarázatához. A magas nyerstermékárakat nem igazolja sem a termelési költségek emelkedése, sem a piaci hiány. A gazdasági válságok idején a nyersanyagárak éppen hogy csökkenni szoktak, és tartósan alacsony szinten szoktak maradni mindaddig, amíg a gyorsabb fellendülés meg nem indul. Tehát a jelenlegi helyzetben elsősorban a mesterséges spekulációs (tőkeértékmentő) túlkereslet hajtja fel az árakat.

6. Itt egy olyan kardinális kérdésről kell szót ejteni, amiről az eddigi elemzés során nehéz volt hallgatni. Hogyan lehetséges az, hogy az eddigi nagy vagy kisebb válságoktól eltérően a (válság előtt hatalmasra duzzadt, korábban nem látott méreteket öltött) nemzetközi pénzforgalom nem csökkent, inkább nőtt? Hogyan lehetséges, hogy a gazdaság részére rendelkezésre álló hitelállomány a válság során nem sokat esett vissza, a félperifériás országokban pedig gyorsan nőtt? Hogyan lehetséges, hogy az erős (spekulációs-tőkeértékmentő) kereslet folytán a válság vége előtt a nyersanyag- és élelmiszerárak a magasba hágtak? Miért tértek viszonylag korán magukhoz a tőzsdék (mielőtt az elmúlt hónapokban újra elbizonytalanodtak)?

6.1. Minderre a hozzáértők, de akár az érdeklődőbb újságolvasók is tudják a magyarázatot: elkerülendő egy 1929–33 típusú nagy válságot, a világgazdaság fő irányítói, főleg az Egyesült Államok kormányzata úgy döntött, hogy hatalmas bankmentő és gazdaságösztönző csomagokkal, továbbá a forgalomba kerülő pénzmennyiség növelésével igyekeznek fenntartani a világgazdaságban a likviditást, ezzel megpróbálják elkerülni, illetve mérsékelni a pusztító értékvesztést (tőkeelértéktelenedést), egyben kísérletet tesznek a két számjegyű gazdasági visszaesés elkerülésére. Ez azt jelenti, hogy tudatos állami beavatkozással, a *keynesi* típusú anticiklikus gazdasági eszközökkel éltek, mégpedig soha nem látott méretekben. A különböző állami mentőcsomagok megközelítették, de az is lehet, hogy meghaladták a világ teljes éves GDP-jét, a jegybankok pénzkibocsátása (M1) pedig 10-15 százalékos ütemben nőtt 2009-ben és 2010 első felében.

6.2. A mélyebb világgazdasági válságot és a megrendítő értékvesztést ezzel a gazdaságpolitikával (talán csak ideiglenesen) sikerült megakadályozni, de ennek súlyos ára is volt. Nem mentek végbe, vagy csak kis mértékben zajlottak le azok a szerkezeti változások, amelyek a válság során vagy azután szokásosan lezajlanak. Nem lett kisebb az a pénzügyi túltengés, amely egy idő után a buborékok (újabb) kipukkadásával fenyeget. Mivel termelő cégeket is mentettek, gyakran nem zajlott le az a kapacitásleépülés, ami a megmaradó, termelékenyebb gyártók számára a nagyobb szériát, ezzel a magasabb profitot jelenthetné. Csak kissé enyhültek az egyes országok fizetési mérlegének feszültségei. Nem változtak meg azok a működési feltételek, amelyek egyes országok fizetési helyzetét megingatták. A korábban túlfogyasztó (külföldi forrásokat bevonó) országok csak kevéssé fogták vissza magukat.

7. A világgazdaság jelenlegi helyzetét elsősorban éppen ezek a rizikótényezők teszik bizonytalanná. A továbbiakban kicsit részletesebben szólnunk ezekről. Tehát (1) a nemzetközi pénzügyi rendszer bizonytalanságainak és a pénztőke fentebb bemutatott túlfelhalmozásának egyes következményeiről, (2) a reálgazdasági túlkapacitásokról és (3) az egyes országok fizetési nehézségeiről és annak okairól.

7.1. Az elmúlt hónapokban, 2011 áprilisától a pénzpiacok szereplői és a politikusok újra nyugtalanabbakká váltak a nemzetközi pénzügyi rendszer esetleges megingásától rettegve. A *de facto* már csődbe került Görögország, továbbá Portugália, Írország, s immár Olaszország, Spanyolország meg Ciprus, esetleg Belgium fizetőképességével kapcsolatban merültek fel erősebb kétségek. Úgy néz ki, hogy az utóbbiak ellen is megkezdődött a spekulációs támadás. Az elemzők azt kalkulálják, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszerben még mennyi a rossz, behajthatatlan hitel, mekkora tőkeinjekcióra van szükség az ír, a portugál, a spanyol, az olasz bankok megmentéséhez (stresszteszt) – hogy a nyilvánosságra került eseteket soroljuk. Európán kívül is van, bizton állíthatjuk, sok gonddal küzdő bank és egyéb pénzintézet (az USA-tól Oroszországon át Kínáig). Az ingatlanpiacok továbbra is gyengélkednek, ezért még egyes ingatlanalapok is beszakadhatnak, aminek súlyos tovaggyűrűző következményei lehetnek a nemzetközi pénzügyi rendszerre. Valójában azonban nem önmagukban ezek a pénzügyi luftballonon mutatkozó szakadozások a legnyugtalanítóbbak. Valójában maga az hatalmas pénzügyi luftballon a veszélyes, amely nem kisebb, mint a válság előtt. Az a valódi veszély, hogy a „rendszerben” lévő túl sok tőke (nyilvántartott érték, árfolyam) egyes elemeiről kiderül, hogy nem tudnak profitot hozni, sőt maguk a papírok (alaptőkék) sem érnek annyit, amennyit a tulajdonosaik hittek, reméltek, s ez tovaggyűrűzhet, pánikba fordulhat. Ráadásul – miután a 29–33-as válsághoz hasonló összeomlás közvetlen veszélye elhárult – alig történt valami a nemzetközi pénzügyi rendszer működési módjának stabilizálása, az ingatagságát okozó tényezők megváltoztatása érdekében.

7.2. Szólni kell tehát a termelő szféra felesleges kapacitásairól, a reálgazdasági tőketúlfelhalmozásról is. A jelenlegi válság során az USA-ban „csak” 12,6, Németországban 17,3, Franciaországban 15 százalékos volt az ipari termelés csökkenése. Nyilvánvaló, hogy ez a mérsékeltebb zuhanás csakis az állami mentőcsomagok, pénzpumpák és a keresletösztönzés révén volt lehetséges. Korszakunkban – egy nagyon helytelen szemlélet miatt – nagyon keveset foglalkoznak a reálgazdasággal, ezért nehezebb átfogó információkkal szolgálni. Megismerhető például az autógyártás példája! Azt tudjuk, hogy a GM és más autógyártók a közvetlen pénzügyi injekció nélkül összeomlottak volna. Ismert az is, hogy a roncsprémiumok sok országban megmentették a világméretűben már egy évtizede is egyharmados felesleges kapacitással működő autógyártás sok gyártósorát. Tehát a személyautó-gyártásban továbbra is csupán mintegy kétharmados a kapacitáskihasználtság; ez a kapitalizmus korábbi korszakaiban lehetetlen volt, csődhöz vezetett volna. Nyilvánosságra kerültek más iparágakhoz tartozó cégeket mentő akciók is. Ezek közvetett módszere az volt, hogy a foglalkoztatás csökkentését állami pénzügyi támogatással fékeztek több országban. Több helyütt a lakossági fogyasztást ösztönözték, ezzel támogatva a termelést: Japánban például fogyasztási bonokkal és készpénzzel ösztönözték a belső piacot már sokadszor, Kínában pedig a vásárlók egyes háztartási elektromos gépekhez kaptak állami támogatást. Az Egyesült Államokban a válság és az ipari termelés visszaesése ellenére a termelő kapacitások alig csökkentek. A Federal Reserve adatai szerint az ipari termelés 2008-ban és 2009-ben összesen – kis eltéréssel az előbbi adattól – 14 százalékkal esett, ugyanakkor a termelő kapacitásoknak csak 2,9 százaléka tűnt el. A felesleges termelő kapacitások terhét a világgazdaság továbbra is magával cipeli.

7.3. Az országok többségének fizetési nehézségei, költségvetési és nemzetközi fizetési mérlegének hiánya önmagában is súlyos probléma, s a nemzetközi pénzügyi-fizetési rendszer ingatag helyzetében pedig különös figyelmet érdemel. Különösen azóta jelent súlyos dilemmát, mióta felmerültek az Egyesült Államok fizetőképességével kapcsolatos aggályok. Bár az utóbbi félelmek csak most kerültek be a napi sajtóba, és ezért csak most váltak közismertté, valójában nem új jelenségről van szó. Aki csak kicsit is tud olvasni a sorok között, már a kétezres évek közepén felfigyelhetett arra, hogy a Nemzetközi Valutaalap világgazdasági elemzéseiben (World Economic Outlook) – először a második világháború óta – már figyelmeztette az Egyesült Államokat arra, hogy a költségvetési és a fizetési hiánya nem tartható fenn

hosszú távon. A válság előestéjén és a válság során az USA fizetési mérlege csúcshiánnyal zárt. A válság elcsitulásával a helyzet némileg javult, de maga az IMF sem gondolja, hogy a következő években ez a helyzet megszűnhetne, és az Egyesült Államok vagy az eladósodott országok sokasága elkezdené adósságállományának csökkentését. A valutaalap prognózisa 2015-ig az államadósságok további növekedését vetíti elénk. A világgazdaság jelenlegi működési feltételei között az államok többségének fizetési nehézségei tartósan látszanak.

7.4. Nem lehet azt állítani, hogy a tartós pénzügyi buborék, a reálgazdasági túlkapacitások és az országok fizetési nehézsége rövid távon biztosan hatalmas újabb pénzügyi válsághoz vezetnek (W-hez). A tapasztalat az, hogy a világgazdaság a globalizáció korában – részben a fizetési feszültségek perifériákra hátrításával – akár hosszabb ideig is együtt tud élni halmozódó feszültségekkel. Ennek azonban ára van: a lassúbb növekedés, a termelés finanszírozásának nehézségei, a nemzetközi gazdasági (kereskedelmi és pénzügyi) viták éleződése, az újabb állami gazdaságmentő akciók szükségessége, a fizetéseképtelenség nemzetközi konzorciális kezelése stb. Azt azonban meg kell állapítani, hogy a nagy világgazdasági pénzügyi feszültségek miatt egy új nagy válsághullám lehetősége újra erősödött 2011-ben.

8. A sok ország fizetőképességének tartós megingása a kapitalizmus mai modelljével kapcsolatos elméleti kérdéseket is felvet. Felmerül a kérdés, hogy az idő múlásával miért kerül szembe egyre több ország fizetési problémákkal?

8.1. Az első súlyos problémát az jelenti, hogy az egyébként szükségszerű, megállíthatatlan globalizáció körülményei között – a világgazdasági hatások, a nagybefektetők és a legfejlettebb országok érdekérvényesítése, ezek nyomán a nemzetközi szervezetek és integrációs központok növekvő szerepe folytán –, az egyes országok kezében egyre kevesebb eszköz marad a gazdasági folyamatok befolyásolására, az egyensúlyi zavarok kivédésére, enyhítésére. Elméleti kérdésként ez a globalizáció és a nemzeti gazdaságpolitikák viszonyaként, e mögött pedig a tőkeerősebb globális szereplők és a gyengébb országok, a gyengébb gazdasági szereplők érdekkellentmondásaként, hegemoniaként (Szentés Tamás kifejezésével „aszimmetrikus kölcsönös függőségként”) tárgyalható.

8.1.1. Egyrészt a világgazdaság objektíve globalizálódó folyamatai – a gazdasági (termelési, kereskedelmi, fizetési) kapcsolatok nemzetköziesedése, a munkamegosztás nemzetközi dimenziójának erősödése – önmagukban gyengítik a kormányzatok kezében lévő gazdaságpolitikai eszközöket. Minél kisebb, minél gyengébb szereplője egy ország, egy régió vagy akár egy cég a világgazdaságnak, annál inkább ki van téve a tőle távoli gazdasági folyamatok hatásainak.

8.1.2. Másrészt elsősorban az erősebb, tőkeerősebb szereplők érdekeltek a nemzeti gazdasági határok lebontásában, a világméretű piacnyitásban, a gazdaságpolitika nemzetközi szintre emelésében, mivel így jutnak külföldi profithoz, így könnyebben tudnak hegemónikus piaci pozícióra szert tenni, és adott esetben a külvilágra tudják hátrítani saját szerkezeti feszültségeiket. Ezen érdek kifejeződése a neoliberális politika (washingtoni konszenzus), melyet tudatosan érvényesítettek a világgazdaság főszereplői elsősorban a feltörekvő és a fejlődő országok irányában. Bár a fejlett országoknak is alkalmazkodniuk kell, a legfejlettebb országok és vállalkozói köreik kevésbé szenvednek a liberalizációs folyamatoktól, mert számukra több hasznot hoznak, mint amennyi „költséget”. A fejlett országok munkavállalói szemszögéből már más a kép, hiszen a globalizációs folyamatban, a termelésekitelepítés folytán sokan elveszítik munkájukat, a bérek pedig stagnálnak, arányuk csökken a GDP-ben. A liberalizációt jobban megszenvedti a félperifériás és perifériás országok többsége, amelyek például adósságaik refinanszírozása érdekében kénytelenek az erősebb tőkeerejű hitelező országok (és az IMF) piacnyitási feltételeit elfogadni, s ezzel a termelési folyamatok nemzetköziesedésének spon-tán hatásain túl a szabályozás szintjén is szűkítik kormányzatuk gazdaságpolitikai mozgásterét és eszközrendszerét.

8.1.3. E folyamatok utóbbi időkben előtérbe került esete az euróövezeti félperiféria országainak fizetési válsága. Mint például Joseph J. Stiglitztól, Paul Krugmanon át Róna Péterig sokan hangsúlyozzák, a közös pénznem egységzubbonya inkább a fejlett országokra van szabva, az előnyök náluk koncentrálnak. Ugyanakkor a közös zubbony a gyengébb országok mozgásterét szűkítette, kivett a kezükből az egyensúlyi zavarok esetén kiemelkedően fontos gazdaságpolitikai eszközöket, mondjuk a monetáris politika (pénzkibocsátás, kamatpolitika, valutaleértékelés, nyíltpiaci műveletek) alakításának lehetőségét vagy éppen a rendkívüli importvámok bevezetésének eshetőségét. Ráadásul a jelenlegi kamatpolitika (eurókamat-emelés) is az erősebb országok érdeke, s rontja a gyengébbek exportképességét. Az euróövezetet szétfelesztő erők már a kezdetektől lappangtak a közös játékszabályok előnyeinek egyenlőtlen elosztása és az egyenlőtlenségeket ellensúlyozó szabályozási lehetőségek (pl. fiskális ellensúlyok) hiánya folytán. A jelenlegi válság során szükségszerű volt e problémák felszínre kerülése. Nem véletlen, hogy még az éltanuló Írország is ilyen helyzetbe került (nem csupán bankjai felelőtlen hitelezői magatartása miatt).

8.2. Miközben a gazdasági fejlődéssel a globalizációt kiteljesítő korszakunkban az állam gazdasági és szélesebben vett társadalmi szerepe által megkövetelt költségvetési jövedelemkoncentráció valójában nem csökken, inkább bővül, aközben a neoliberais modell folytán az állami bevételek forrásai szükségszerűen szűkültek.

8.2.1. Lehet, hogy sokaknak meglepetést okoz, de a neoliberais jelszavak ellenére a legfejlettebb országokban nem csökkent az állami költségvetés súlya a GDP-hez viszonyítva az elmúlt évtizedekben! Sőt, az Egyesült Államok esetében jelentősen nőtt: az 1970–1990-es átlagában 30,7 százalékot tett ki, 2009-ben már 46,9 százalékot. Japánban is erősen emelkedett a jövedelmek központosítása, 27,7 százalékos átlagról 37,8 százalékra. Európában pedig lényegében a korábbi magas szinten stagnált ez a mutatószám: korábban átlag 41,0 százalékot tett ki, a kétezres évek végén pedig 39,8 százalékot.

8.2.3. Az állam szerepe az utóbbi harminc évben valóban gyengült a szabályozásban, a gazdaság közvetlen ösztönzésében, s ma már alig hat a termelési tényezők nemzetközi áramlására. Csökkent az állami termelő és infrastrukturális tulajdon terjedelme, igyekezett kibújni a jóléti állam idején vállalt közszolgáltatási, jóléti, szociális és kulturális kötelezettségei alól. Ugyanakkor az állam történelmi szerepe öt területen nyer jelentőséget, és egyben módosul korunk kapitalizmusában: (a) a piaci folyamatok „externáliáinak”, környezeti hatásainak kezelésében, (b) a társadalmi működési rend védelmében, a társadalmi „egyensúly” érvényesítésben, (c) a nemzetközi gazdasági versenyfeltételek biztosításában, (d) a sokasodó piaci kudarcok hatásainak kivédésében, (e) a széles értelemben vett társadalmi és gazdasági infrastruktúra fejlesztésében és a közszolgáltatások fenntartásában. Ez utóbbiak magyarázzák azt, hogy a költségvetési újraelosztás aránya nem csökkent, a korábban alacsony költségvetéssel jellemezhető országokban pedig nőtt a GDP-hez viszonyítva.

8.2.4. Ugyanakkor a költségvetési bevételek biztosítása egyre nehezebbé vált. (i) A neoliberais modellben privatizálták a korábban közvetlen állami bevételeket teremtő termelő és egyéb szolgáltató, például a közszolgáltató tevékenységek jó részét. (ii) Az államok vámjövödelmei is a minimálisra csökkentek a kereskedelem általános liberalizációja folytán. (iii) Jelentős bevételkiesést okozott továbbá az adórendszerek átalakítása, amely – a profitok kielégítő szintjének biztosítása, ezzel a válság hosszabb ideig történő elodázása érdekében – a korábban magasabb adókkal terhelt, terhelhető tőketulajdonosok költségvetési adóbefizetéseit csökkentette. (iv) A lassúbb gazdasági növekedés és főleg a piaci kereslethiány a fejlett országokban ugyancsak redukálta az államok mozgásterét és bevételeit. Ennek elemzése messzire vezetne (beruházási ráták csökkenése, termelésekitelepítés a félperifériákra, a bérszínvonal és a foglalkoztatottság stagnálása vagy rendkívül lassú növekedése stb.).

8.2.4. Az állami költségvetés szinten maradása vagy növekedése és a bevételkiesés együtt eredményezte a növekvő költségvetési hiányt és az államok fokozott eladósodását, utóbbi ráadásul – a kamatterhek és a tőketörlesztési kötelezettségek miatt – további hiányt generál! Ez a modell a fejlődő országokban már lényegét tekintve a 80-as, 90-es években megbukott, sok országban folyamatosan újra és újratermelve a fizetési nehézségeket, az adósságrendezést és az újabb megszorításokat. A fejlett országokban a kétezres években éleződött ki ugyanez az ellentmondás.

8.2.5. Egyelőre azonban nincs jele annak, hogy a feloldás megtörténne, mert a gazdasági szereplők érdeke nem változott, a válság pedig – az állami mentőcsomagok segítségével – nem volt elég mély ahhoz, hogy a kapitalizmus jelenlegi működési modellje megváltozzon a kényszer nyomása alatt.

8.3. A szervezett, vagy jóléti kapitalizmusban az állami eszközökkel ösztönözték a keresletet, a neoliberális (a transznacionális társaságok és a pénztőke által vezérelt) kapitalizmusban a hitelfelvétel vált a pótlólagos keresletteremtés eszközévé és ösztönzőjévé.

8.3.1. Arról van szó konkrétan, hogy a második világháború utáni államkapitalista gazdaságokban az állam anticiklikus gazdaságpolitikával, a fogyasztás ösztönzésével és a szegények támogatásával lendítette fel a gazdasági tevékenységet és egyben mérsékelte a válságperiódusok mélységét. Mivel ez az ösztönző erő a hetvenes évektől kezdve egyre kevésbé érvényesült, a gazdaság szereplői nehézségek, fizetési problémák, gazdasági lassulás esetén, problémáik áthidalására a hitelek felvételéhez menekültek. A folyamat adott feltételek között törvényszerű volt. A hitelállomány felduzzasztása az egyre nagyobb súlyt és befolyást nyerő pénzügyi tőkének is érdeke volt, mert a hitelek és azok magas kamata útján tudták átterelni a saját számlájukra a jövedelmet (a korábban az értékteremtő ágazatokban létrejött hozzáadott érték egy részét) az országokon belül és világméretben.

8.3.2. Csak az államok adóssága körülbelül a világ egyéves GDP-jével azonos nagyságrendű. A központi bankok bankja, a baseli BIS szerint a globálisan nyilvántartott adósság a világ teljes GDP-jének többszörösét teszi ki; az egyik közlése szerint a tízszeresét. Bár ebben nyilván körbetartozások is vannak, s ez az utóbbi mutatószám túlzónak tűnik, az adóssághelyzet mindenképpen rendkívüli, példátlan, és egyelőre megoldhatatlannak látszik.

8.3.3. Ki kell emelni egy elméleti összefüggésében is érdekes paradoxont, ami a legfejlettebb országok válság során bekövetkezett fokozott állami eladósodásának a háttere. A kétezres évek nagy válsága idején (de már a 2000–2002-es válságszakasz során is) a világgazdaság vezető hatalma, az Egyesült Államok, a kétezres években kisebb mértékben más országok is, válságkezelő céllal és ideiglenes szándékkal, visszatértek az állami gazdaságösztönzés *keynesi* elveken nyugvó politikájához. A neoliberális korszakban azonban a jó konjunktúra idején – eltérően a *keynesi*, állami beavatkozásos gazdaságpolitika elméletétől és részben gyakorlatától –, nem halmozták fel azokat az állami pénzeszközöket, amelyek a válság idején a gazdaságösztönzést szolgálhatnák, ezért a válsághárító csomagokat újabb hitelfelvételekkel kellett és kell finanszírozni. Ez az adott helyzetben pedig azt jelentette, hogy a neoliberális gazdaságpolitikai kurzus következtében megnőtt állami hiány a válság időszakában éppen a hirtelen bevetett állami beavatkozásos *keynesi* módszerek miatt nőtt jelentősen.

8.3.4. Napjainkban, 2011 közepén, éppen az Egyesült Államokban éleződött ki a folyamatos és egyre súlyosabb eladósodás körüli feszültség. Tulajdonképpen „kilóg a lóláb”. Immár az Egyesült Államok maga kerül abba a csapdahelyzetbe, amibe a válság előtt a fejlődő országok kerültek: amennyiben az USA saját magára nézve is olyan szigorú megszorító politikát ír elő és alkalmaz, mint amit más fejletlenebb országokra nézve alkalmaznak, és hirtelen megállítják az USA további eladósodását (az adósság/GDP törvényileg meghatározott plafonját nem emelik), akkor fizetőképessége meginog, szinte bizonyos, hogy a válság új, lényegesen mélyebb szakasza (azaz a W-alakú válság) elkerülhetetlen. A világgazdasági következmények ebben az

esetben rendkívül súlyosak. Ha pedig – ez most elkerülhetetlen volt – megemelték az adósságlapot, az az Egyesült Államok további eladósodását jelenti (máris bekerült azon országok körébe, ahol az adósságállomány meghaladja a GDP-t). Az USA maga is súlyos adósságspirálba kerülhet, ami összefügghet a nemzetközi hitelminősítő intézetek leminősítő ítéletével, a hitelek drágulásával. A másik oldalról meg már ott tartunk, hogy az IMF egyre hangosabban követeli az USA kormányzatától a költségvetési kiigazítást (2011-ben 11%/GDP hiány!), a megszorításokat, az adósságspirál leállítását. Tehát, ha az USA tovább adósodik el, az nem jó, ha megállítja az adósságainak duzzadását, úgy sem jó... A kép sötét. Ugyanez a kettős lehetetlenség, csapdahelyzet vezetett tehát sok fejlődő országban újra és újra a fizetési és növekedési válságokhoz. Az Egyesült Államok azonban nem egy a sok országból, hanem a világgazdasági konjunktúra vezérországa...

8.4. A globalizáció, a nemzetköziesedés hozzájárul ahhoz, hogy a gazdaságtörténet korábbi korszakainál lényegesen nagyobb, többszörös fizetési aránytalanságok (költségvetési és nemzetközi fizetési hiány és többlet) alakuljanak ki azáltal, hogy lehetővé teszi azok nemzetközi finanszírozását, illetve a többlet kihelyezését. Míg a világgazdaság történetében az országok GDP-jének egy százalékát meghaladó nemzetközi fizetési mérleghiány és többlet egészen kivételesnek számított, ma már egyes esetekben a tíz százalékot is túllépheti, és az 5-6 százalékos hiány/többlet tartóssá válhat.

8.4.1. Most csak a legkirívóbb, jelenleg legveszélyesebb példát nézzük: újra csak az Egyesült Államok nemzetközi fizetésimérleg-helyzetét. Az Egyesült Államok olyan helyzetet teremtett (kamatpolitikával, kedvező befektetési lehetőségekkel, állampapír-kibocsátással stb.), amelynek keretében más országok megtakarításait, befektetésre szánt tőkéit magához vonzotta, ezzel saját szerkezeti feszültségeit teríthetővé, átháríthatóvá tette. Jelentős jövedelemre tett szert külföldi befektetéseiből is (és a fejlődő országok adósságtörlesztéseinek hozadékából is jócskán részesült). Ennek következtében az USA nemzetközi fizetési mérlege a 80-as években negatívvá vált, és azóta – egy-két év kivételével – nettó tőkeimportőr volt. A kétezres években különösen gyorsan nőtt külső fizetési hiánya, s 2007-ben már elérte GDP-jének több mint öt százalékát. A kétezres években már az egész világ az Egyesült Államok túlfogyasztását finanszírozta: Kelet-Közép-Európa kivételével minden térséggel negatív volt a fizetési mérlege.

8.4.2. A neoliberális világrend sajátossága, hogy a gyengén fejlett országok finanszírozzák a fejletteket még a fizetési mérlegekben is követhető tételek alapján is.² Ennek mértéke a kétezres évek közepén a feltörekvő és fejlődő országok GDP-jének 3-4 százalékát tette ki, míg a tőkebevonás a fejlett országok GDP-jének 1,5 százalékát érte el, az USA esetében a 3-5 százalékát. Tévedés ne essen, nemcsak Kínának volt pozitív a tőkemérlege az Egyesült Államokkal, hanem 2006 és 2008 között még a Nigéria és Dél-Afrika nélkül számolt szegény Fekete-Afrikának is!³ Ezt nevezi a szakirodalom „perverz tőkeáramlásnak”, ami nem is igazán perverz, hiszen a meglévő erőviszonyokon és érdekérvényesítésen alapul.

9.1. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a mai megállíthatatlanul globalizálódó világgazdaságban az államok fizetőképessége szükségszerűen meginog (természetesen tendenciájában, nem minden országban) a jelenlegi érdekviszonyok és működési módok következtében. Az államok bevételei a privatizáció, a vámbevétel- és adócsökkentések, a gazdasági lassulás és a termeléskitekötés miatt (másutt a túlzott külföldi konkurencia, hirtelen piacnyitás miatt) elmaradnak a gazdasági fejlettség által megkövetelt állami szerephez (kiadásokhoz) képest. A hitelfelvétel marad az áthidaló megoldás, s ez lehetséges is volt, mert a finanszírozás nemzetközi forrásai a globalizáció és a pénzügyi luftballon miatt is bőségessé váltak. Ugyanakkor a

² Nem követhető a fizetési mérlegben minden profitjövdelem (az elszámolási árak miatt), továbbá az adósságfizetések nettó áramlása, a tőkemenekítés egy része stb.

³ A szegény országoknak juttatott hivatalos segélyek távolról sem kompenzálták a piaci tőkeáramlást, talán csak a legszegényebb Afrika esetében.

gazdasági kormányzás és a gazdasági folyamatok nemzetköziesedése gyengíti az állami gazdaságpolitika mozgásterét, és szűkíti annak eszközeit.

9.2. Egyidejűleg a nemzetközi pénzügyi rendszer egészében – a tőkék túlfelhalmozódása, az eszközértékek túlárázása és a válságban felszínre került rossz hitelek jelenléte, egyes bankok bizonytalan tőkeellátottsága stb. miatt – hatalmasak a feszültségek, a korábbi pénzügyi luftballon lényegében megmaradt. A mostani válság nem söpörte el – mint általában a válságok – a felesleges tőkét, nem árazta le a reális szintre az eszközértékeket, a termelő szférában is maradtak jelentős felesleges kapacitások. Ennek a szokatlan jelenségnek a magyarázata az állami fiskális és monetáris lazításban, a hatalmas mentőcsomagokban rejlik. A feszült, reálértékekkel nem fedezett pénzügyi luftballon könnyen szakadozik. Egy-egy állam fizetőképességének bizonytalansága vagy már megingása, nagyobb bankok vagy alapok nehézsége erős tovaryűrűző hatást, dominóhatást vált(hat) ki.

9.3. Ráadásul a megingott helyzetű eladósodott országok finanszírozása – a spontán piaci mechanizmusok folytán – megdrágul, a refinanszírozók gazdasági megszorításokat írnak elő, a spekulánsok az adott ország ellen üzletelhetnek, a hitelminősítők leminősítik. A gazdasági növekedés lassul, leáll, a legsúlyosabb esetekben a GDP csökken (mint Görögországban). Az ország még annyira sem tudja fizetni kötelezettségeit, mint korábban. Ez csapdahelyzet, amin az újabb áthidaló hitelek sem segítenek. A helyzet tovább súlyosbodhat.

9.4. Mindezek miatt ingatag a világgazdaság helyzete 2011 közepén.

* * * * *